

'אני מפחד מהיום שהערבים יאמרו: רוצים מו"מ ישיר? בבקשה!'

מוטי גולני

תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, כתר, ירושלים, 2005, 710 עמודים.

ההיסטוריוגרפיה הישראלית חסרה ראייה רחבה; זו המעזה לדבר בהכללות ולהצביע על הווקטורים הגדולים בלי לוותר על אבני הבניין הקטנות הבונות את המראה הפנורמי. כזה הוא ספרו של תום שגב שהפרטים, העובדות, המספרים והמובאות שבו באים לשרת עניין אחד: תיאורה של 'רוח התקופה'. דומה שבה – יותר מאשר בדיונים ובהחלטות בני הזמן – נמצא החלק הארי של התשובה לשאלה מדוע פרצה מלחמת ששת הימים. ובמידה רבה טמון בה גם פשר התהליכים שבאו בעקבותיה עד מלחמת יום הכיפורים, ואולי עד עצם היום הזה.

המחקר של תולדות מדינת ישראל פורץ בשנים האחרונות אל תחומים חדשים, מעבר לאלה הקלאסיים, שעיקרם מדיניות ומלחמה. בהכללה ידועה מדובר על תחום המכונה 'תרבות'. הספר הזה, אף שהוא רווי פרטים על הדיון המדיני-צבאי, מרחיק אל התרבות הישראלית בת הזמן במובנו הרחב של המושג הזה. בלעדיה לא ייתכנו תיאור והבנה של 'רוח התקופה'.

שגב עשה כאן את מה שעשה לאחרונה עמוס איילון (רקוויאם גרמני, 2004, בתרגומו של דני אורבך), ואת מה שהוא עצמו ניסה לעשות בספריו הקודמים (במיוחד בימי הכלניות, 1999). אין זה משנה כלל ועיקר אם התקופה היא בת כמאתיים שנה, כמו במקרה של איילון, או כשנתיים, כבספרו של שגב. שני ההיסטוריונים הללו (רקעם העיתונאי במקרה זה הוא מעלה בלבד, ומותר לנו להתגעגע לעיתונאים מן הסוג הזה, שמעטים מאוד מהם פעילים היום בעיתונות הישראלית) לקחו על עצמם משימת אדירים: לנסות ולפצח רוחה של תקופה. זו, כידוע, עשויה מאין סוף פרטים, התרחשויות, אישים ומפגשים, שחלקם היה לכאורה זניח ורובם לא התרחש תוך

מודעות לאופיו הכללי של הזמן שממנו הושפעו ואשר עליו השפיעו. כיצד עושים זאת? שגב, כמו איילון, מצא את הפתרון במפגש בין הביוגרפי לכללי, בין מה שקרה לאדם אחד, לבין ההתרחשות הגדולה ברמה של חברה ומדינה.

אין זה עניין פשוט כלל ועיקר, ולא רק בשל ההתלבטות, הבעייתית כשלעצמה, בשאלה מה להכניס לסיפור ומה להשאיר בחוץ. בסיפור של גרמני, 1914–1933 (2002), בתרגומה של שולמית וולקוב) הצביע סבסטיאן הפנר על הנתק, לפחות לכאורה, בין חייו של הפרט לבין ההתרחשות ההיסטורית הגדולה עד שזו משנה את חיי היום-יום של אותו פרט. גם מלחמות העולם עברו על יחידים כאלה ואחרים בשלווה ובנחת. אמת בסיסית זו מופיעה אך מעט בזיכרון.

שגב בחר, ולא בפעם הראשונה, ב'שיחה' נמשכת בין יומנים אישיים לבין פרוטוקולים של דיוני הממשלה והמטה הכללי. בצד ה'פרטי' של השיחה הזו נמצא בעיקר את יומנו של אחד, יהושע בר-דיין. הוא הציר בחיבור הזה – יותר מיחידים אחרים ששמותיהם לוי אשכול, יצחק רבין או משה דיין. נמצא בספר הזה דמויות נוספות 'מן השורה' שהקשר שלהן לאירועים פחות אינטנסיבי וישיר מזה של חייל המילואים המגויס בר-דיין. בשורה של יומנים, מכתבים ושיחות עם בני הזמן מופיעים כאלה שהיו כמעט מנותקים ממצייאות הזמן – לפחות בהכרתם – עד שזו נגעה בהם ממש. בצד הכללי, המדינה, ממשלתה וצבאה – נסמך שגב על שורה של סיכומי שיחות, מכתבים ועדויות, שחלקם נחשף לאחרונה במחקרים כשל עמי גלוסקא (אשכול תן פקודה, 2004), וחלקם נחשף כאן לראשונה.

מהמפגש המרתק הזה, שאליו הביא שגב את מיטב כישוריו כהיסטוריון וכעיתונאי, עולה אמת שאף שאינה חדשה – היא מצטיירת לראשונה באופן כה ברור בפרספקטיבה הישראלית שלה. כוונתי לקשר בין התנהלותם של פרטים לבין ההתרחשות הכללית, קשר שהוא לעולם דו סטרי. שכן לא פחות משהשפיעה ההנהגה על הציבור שלה, השפיע הציבור על הנהגתו. בעבודת איסוף מרשימה הצליח שגב לתאר בפני הקורא משהו מזרמי המעמקים שהביאו את החברה הישראלית מדכדוך גמור ב-4 ביוני 1967 אל אופוריה שיצאה מכלל שליטה פחות מ-48 שעות לאחר מכן. באותה נשימה, וללא כל הייררכיה, מופיעים כאן התלבטויותיו ופחדיו של הטוראי בר-דיין ועצת אב לבתו השהיה מעבר לים – אל תשובי – לצד 'מרד הגנרלים' והדחת שר הביטחון ערב המלחמה. שהרי אלה ואלה הולידו את המלחמה הזו. אפילו העמדה האמריקנית מתוארת בתערובת נכונה, שאינה מצויה די בהיסטוריוגרפיה הישראלית, בין עמדותיו הרשמיות של הממשל לבין הקשר האינטימי (המעורר סקרנות כשלעצמו) של הנשיא ג'ונסון עם מתילדה דנון-קרים בעלת הרקע הישראלי (בעיקר בעמ' 131-134), ושלה האישיים מטעם עצמם או מטעם ישראל שהסתובבו בסביבתו הלא פורמלית של הנשיא האמריקני.

רוחב היריעה גובה מחיר ידוע. שגב נגע בשלל נושאים, אלא שלא ככולם הוא מומחה ופה ושם אף מצאתי שגיאות; אך הללו זניחות נוכח ההישג המרשים. הוא הציב מראה ברורה, פרטנית ומכלילה כאחד, מול פניה של החברה הישראלית הממשיכה – כאן ועכשיו – להתמודד עם תוצאות מלחמת ששת הימים. המראה הזו מספרת לישראל על אחריותו שלו ושל החברה שבה הוא חי למלחמה הזו ולתוצאותיה. המראה אינו נוח אולי, אך חיוני. שגב מצביע, אפוא, לא רק על אחריותם של הממשלה ושל הצבא לפרוץ המלחמה הזו (הישג מרשים כשלעצמו, הנתמך גם במחקרים אחרים). הוא מצביע גם על אחריותה של החברה בכללה לאווירה שלא אפשרה לממשלה למצוא מוצא אחר זולת מלחמה. לציבור הזה יש אחריות גם למציאות שבה לא הייתה לממשלה יכולת של ממש לזווג מהלכים לקראת פשרה אפשרית על בסיס הישגי המלחמה. לפיכך, היא בחרה בשב ואל תעשה בהותירה את המעשה, לימים, לחלקים ידועים של הציונות הדתית.

מלחמה והתקופה הקצרה שלאחריה הם לעולם זמן עתיר שינויים. ישראל לא ניצלה את הזמן הזה. היא בחרה לא לעשות דבר עם השטחים שנכבשו באחת בהפתעה גדולה – לא לבלוע, לא להקיא. חיבורו של שגב מסייע בידנו להבין שגם באותם ימים ראשונים, למעשה כבר בעיצומה של המלחמה – גברו שיכרון הניצחון והסיסמאות הנבובות על השכל הישר ועל האומץ ליוזמה. כמו נשכחה באחת האימה הגדולה ששרתה בארץ הזו בשבועות ההמתנה הנשכחים ערב מלחמת ששת הימים. אחרי המלחמה היו הישראלים מוכנים להרחיק לכת עד האמירה 'סליחה שניצחנו', לא יותר. אחר כך הם חזרו לענייניהם והשאירו את השטח לפנאטים מתוצרת ישראל ולטרור מתוצרת פלשתיין.

תיאור 'רוח התקופה' הוא התזה הממשית של הספר הזה. המסקנות מהבנתה אינן ברורות פחות, ואולי אף יותר, מאלה הבאות מציטוט של פגישה רמת דרג או של החלטות שהתקבלו. האווירה, מראה שגב, דווקא היא זו שמביאה לעתים להחלטות, מאפשרת מעשים או מונעת את שניהם. בולטים במיוחד בעניין זה הם האופן בו נכבשו העיר העתיקה בירושלים, הגדה המערבית בכללה וגם רמת הגולן. האופן שבו נמחקה שכונת המוגרבים בירושלים על מנת לפתוח את הרחבה הגדולה של הכותל המערבי ב-10 ביוני (עמ' 421-423), הוא מיקרו המעיד על המקרו. ללא תהליך קבלת החלטות מסודר, למעשה ללא החלטה כלל, ביוזמה מלמטה, של קבוצת קבלנים, ובפעולת המשך של אלוף פיקוד המרכז שספק אם ההחלטה הייתה בסמכותו, צו תושבי השכונה לעזוב לאלתר את בתיהם, ובתוך לילה אחד נמחקה השכונה. האלוף עוזי נרקיס המנוח הבין את מה שלא הבינו רבים בישראל באותם ימים – שמלחמה מאפשרת מעשים שבזמן אחר יצריכו תהליך מייגע, אם בכלל יצאו אל הפועל. הדבר הזה נכון לכל

הכיוונים: גם לכאלה שהיו עשויים לעשות את תוצאות המלחמה הזו למועילות יותר ליושבים בארץ הזו, יהודים וערבים כאחד.

ספר 'רוח התקופה' של שגב נזקק יותר לפרטים ופחות לדיון מחקרי נקודתי בסוגיה זו או אחרת, ובצדק. וכמו ביקש להוכיח זאת צירף במקרה אחד לחיבורו מסקנות שאולי מוטב היה לוותר עליהן. בפרק השישי, 'המחדל', בחלקו הרביעי של הספר, דן המחבר בניסיונה הכושל של ישראל להתמודד עם שאלת הפליטים (אלה של 1948 ואלה של 1967) לאחר מלחמת ששת הימים. הפרק עשיר בגילויים מפתיעים: מתכנית טרנספר ועד תכנית ליישובם של הפליטים מחדש בגדה המערבית. טבעו של הדיון בנושא הזה שהוא מבוסס, רובו ככולו, על תרשומות של שיחות ופגישות ועל תזכירים שונים. אפשר היה להשאיר את הדיון הזה כפי שהוא, ללא פרשנות. ככזה הוא תורם משלו לתיאורה ולהבנתה של 'רוח התקופה'. אלא שבניגוד לדרכו ברוב חלקי הספר, שם השאיר המחבר את המסקנות לקורא, כאן הוא כתב (עמ' 568):

וכך הוחמצה ההזדמנות הגדולה שהציע הניצחון במלחמת ששת הימים: לרפא את הפצע הממאיר [שאלת הפליטים] [...] היו די תכניות ליישוב בעזה ובגדה. שיקומם לא חייב החלטה להחזירם לבתיהם בישראל. שיקום הפליטים גם לא חייב כל החלטה על עתיד השטחים: לא נסיגה ולא סיפוח. המיליונים שרצו לממן את השיקום רק חיכו שיקראו להם. הכול יכול היה להיות בו, במפעל כזה: אינטרס לאומי, הגינות הומניטרית, סולידאריות יהודית, תנופה כלכלית וחברתית, יוקרה בינלאומית: וההיסטוריה הציונית הייתה נראית יפה יותר בעקבותיו [...] אבל אשכול ודיין, וכל השותפים האחרים למחדל, העריכו שאין סיבה למה: ללא חזון, ללא תעוזה, ללא חמלה, שבויים בהזיות הניצחון [...].

מסקנות אלה של שגב סבירות לגמרי. אלא שהדיון המרתק והחשוב הזה צריך הרחבה גדולה בדרך למסקנה הזו. הוא ראוי, על בסיס גילוייו של שגב, למחקר בפני עצמו. מוטב היה לו להשאירו, כאמור, בבחינת אבן נוספת להבנת האווירה בישראל בזמן מלחמת ששת הימים ולאחריה.

בהקשר של הפרק המרתק הזה וברמה אישית לגמרי הופתעתי ואף התאכזבתי מהופעתה שם של עדה סרני (עמ' 557-563). מיד לאחר המלחמה היא עסקה מטעם ראש הממשלה בניסיון לשגר פלסטינים, מהר והרבה, לאוסטרליה, לברזיל ולכל מקום אליו אפשר היה לסייע להם להגר. הפתעה, כי לא ידעתי. אכזבה, למי שגדל על ברכי המיתוס של בעלה אנצו סרני, שנרצח ב-1944 בידי הנאצים והיה גיבור ארצישראלי, ציוני, רחב יריעה, רב פעלים, שוחר שלום, אפילו פציפיסט.

בספר זה יש תרומה נוספת המאוששת גם במחקרים חדשים אחרים על התקופה, לעיצוב דמותו של מי שהיה ראש הממשלה ועד ראשית יוני 1967 גם שר הביטחון, לוי

אשכול. כפי שהראו כבר יוסי גולדשטיין (אשכול: ביוגרפיה, 2003) ועמי גלוסקא, היה ראש הממשלה אי של יציבות נפשית מרשימה על רקע ההיסטוריה הכמעט כללית שאחזה בציבור ובהנהגתו. שיקול דעתו של אשכול בלט במיוחד נוכח ההתלהמות הלא אחראית, בלשון המעטה, שאחזה בראשי הצבא. עוד מעט (בהשראת הביטוי החביב על שגב) ויומו הגדול של אשכול יירשם דווקא במקום שבו ראו הציבור, והוא עצמו, את כישלוננו הגדול.

אלא ששגב מראה גם אשכול אחר, שלא היה שונה בהרבה מבני זמנו. אשכול היה איש חכם, בעל חוש הומור וביקורת עצמית ראויה. בניגוד לאחרים הוא הבין כי ישראל, ובראשה הוא עצמו, חרדה משלום אפשרי וממחירו לא פחות משהיא מפחדת ממלחמה. הוא ידע להודות כי הוא מפחד מהיום שבו יבקשו הערבים משא ומתן שלום ללא תנאים מוקדמים, כמצוטט בכותרת שלעיל (לפי ההערה בעמ' 600). כנותו זו של אשכול היא נחמה קטנה מאוד, בהתחשב באחריותו ההיסטורית הגדולה לאי יכולתה או לאי רצונה של ישראל לעשות מעשה לאחר מלחמת ששת הימים. אם היה חרד פחות למעמדו לאחר הדחתו, המשפילה אמנם, ממשרד הביטחון, יכול היה אשכול, שהוכיח יכולת עמידה מרשימה מאוד מול בן-גוריון, ואחר כך מול הנהגה וציבור על סף התמוטטות, להעז גם בהליכה לקראת הסדר אפשרי. נוח להאשים את הערבים, וחלקם ידוע. אולם אחריותם של אשכול ושל הציבור שבראשו עמד אינה נופלת מזו של הערבים – זו אחריותו של החזק, זה שניצח. לפי הספר הזה נראה ששלושת הלאוים המפורסמים של ועידת המנהיגים הערבים בחרטום, באוגוסט 1967, שחררה אנחת רווחה גם במשרד ראש הממשלה. לזכותו של אשכול, לפחות עד גבול מסוים, עומדת המסקנה העולה מן המחקר הזה, שהנהגה שהייתה נוהגת אחרת זולת יציאה למלחמה או מנסה להחזיר שטחים אחרי המלחמה, ספק אם הייתה שורדת פוליטית באותם ימים.

עוד אני מבקש להוסיף לשבחו של הספר הזה כי הוא אינו מחקר בלבד. הוא יכול לשמש – בפרטים הרבים שהוא מביא, כמו גם בהכללותיו – מקור למחקרים שעוד יבואו על תקופה שהמחקר על אודותיה רחוק ממיצוי. דומני שמותר לנו לצפות למחקרים נוספים, מעשירים ומאתגרים גם לאלה שאינם מסכימים עם כל גישותיו ומסקנותיו של תום שגב. זהו ספר מרתק וחשוב. יתר על כן, מסתבר שגם כשכואב, הקריאה יכולה להיות מהנה.